

УДК 321.7:32.019

Горяга О. В., НУ «ОЮА»

МІСЦЕ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІДЕАЛІВ В ПОЛІТИЧНИЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

В статті розглядаються історико-правові аспекти формування в політичній культурі української козацької старшини складного відношення до ідеалів демократії, що справляє свій вплив на процеси побудови сучасної демократичної держави в Україні.

Однією із складних проблем розбудови сучасної української держави є формування демократичної політичної культури, важливим елементом якої представляються демократичні ідеали та цінності. На нашу думку, досвід формування в українській козацької старшини XVII – XVIII ст. відношення до демократичних ідеалів дозволив би чіткіше формулювати вимоги до шляхів та засобів розвитку сучасних механізмів розвитку демократичної політичної культури. Дійсно, українська козацька старшина XVII – XVIII ст. може бути по праву названа одним із перших свідомих та наділених певною суспільно-політичною владою прошарків українського суспільства. Отже, її відношення до демократії певним чином відображалось як в свідомості решти сучасного їй населення українських земель, так й в свідомості нащадків – різних прошарків сучасного суспільства.

Отже, завданням даної статті є розгляд різних аспектів відношення української козацької старшини доби гетьманщини до ідеалів демократії. В тому числі важливим є питання витоків того чи іншого відношення старшини до демократії в різних її проявах. Варто розглянути спочатку, який досвід державного будівництва політична еліта могла отримати з історії. Перш за все, слід звернутися до державотворчих традицій самого козацтва.

В історичній літературі першої половини 90-х рр. окреслилася тенденція до ідеалізації значення «демократичності» республіканської форми правління Запорозької Січі у формуванні політичної свідомості політичної верхівки українського суспільства. Підкреслювалися такі риси «архаїчної демократичної республіки»,

як: існування загальної ради (досить часто її ототожнювали з віче), якій належала верховна влада, обранність усіх посадових осіб та їх підзвітність козацькій громаді тощо [1, с. 214]. Прихильники такої точки зору не звертали уваги на те, що під нею часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин із часом розвинувся в ніким і нічим не обмежуване всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [2, с. 4].

Тому не можна стверджувати, що характер відносин на Запорізькій Січі міг сформувати позитивний досвід будівництва демократії, тим більше, що умови, в яких формувалася Запорізька Січ, зовсім не відповідали тим, в яких створювалася Гетьманщина. Крім того, відомі джерела формування нової політичної еліти у гетьманщині показують, що кістяк цієї еліти складали представники реєстрового козацтва та шляхти, які ніколи не сприймали запорозької ідеології і не були її носіями.

У сучасній літературі існує також думка, що формування нової політичної еліти у другій половині XVII ст. відбувалося під значним впливом державотворчих традицій Литовсько-Руської держави [3, с. 34]. Дійсно, українська шляхта стала носієм державницької ідеї на етапі існування Литовсько-Руської держави і тривалий час саме завдяки її позиції Київське князівство зберігало свій автономний статус у складі цієї багатоетнічної держави. Проте наступ католицизму і переорієнтація правлячого класу литовської держави на союз із Польщею, а також поразка «руської» (української та білоруської шляхти) партії на чолі із Свидригайлом перешкодили подібному розвитку подій. Із цього часу спостерігається занепад української православної шляхти, яка до цього, як уже зазначалося вище, була носієм державної ідеї і мала певний практичний адміністративно-управлінський досвід. Більшість із них приймають католицизм, і вже їх нащадки, відчуючи себе повноправними мешканцями Речі Посполитої, швидко переймаються «ідеєю політичного патріотизму», який, по суті, являв собою польський патріотизм і стрижневою ідеєю якого була «теорія виняткових расових прав польського шляхетського народу» [4, с. 178].

Таким чином, більшість князівських та шляхетських родин, які могли б бути носіями ідеї демократичної форми правління, фактично стояли на позиціях обмеженої монархії зразка Речі Посполитої: як свідчать дослідження українських істориків, присвячені цій проблемі, розвиток «політичних поглядів української шляхти», а отже і реєстрової козацької старшини, яка в основному формувалася на їх основі, відбувався під знаком польських взірців [5, с. 22]. Тож не дивно, що в середовищі реєстрового козацтва, яке протягом довгого часу перебувало на польській службі, посилювалася польська державна ідея. Рівень теоретичної розробки проектів створення власної держави також був досить слабким – окрім проектів Й. Верещинського та С. Наливайка не зустрічається документів, в яких були б детально розроблені та проаналізовані шляхи та методи створення української держави.

Таким чином, можна констатувати, що на момент початку національно-визвольної війни козацька старшина мала мінімальний досвід державного будівництва, який більше ґрунтувався на державотворчих традиціях Польщі, ніж на власному історичному досвіді, і лише нечітко окреслену ідею автономізму козацької України.

Початок національно-визвольної війни знову поставив на порядок денний проблему розробки державотворчої програми, і важливу роль в її створенні звісно відводиться Б. Хмельницькому. На сьогоднішній день цьому питанню присвячено безліч монографій та статей, проте, і це можна стверджувати з усією впевненістю, воно все ще залишається повністю не розкритим. Слід також визнати, що у багатьох наукових роботах панує досить спрощений, ідеалістичний підхід при визначенні рівня політичної свідомості гетьмана та його оточення.

На нашу думку, на початку національно-визвольної війни ні Богдан Хмельницький, ні старшина ще не спромоглися глибоко перейнятися ідеєю створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і висунути відповідну політичну програму. Видатний дослідник цього періоду В. Смолій навіть стверджував, що «для значної частини старшини і далі залишалася чужою навіть ідея автономності козацького регіону. Б. Хмельницький та його однодумці, найімовірніше, намагалися добитися того, щоб майбутній король Польщі став також «королем руським», а Україна (щонайменше у складі Київського, Брацлавського,

Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств, де «козаков много») отримала статус чи то автономії, чи то суб'єкта федерації за зразком Литви (схоже, саме у зв'язку з цим в оточенні гетьмана мали місце якісь розмови про утворення Руського князівства) [6, с. 1]. Проте, непоступливість польської верхівки та відсутність умов для реалізації «автономістських» планів козацьких поводитирів, змусив Б. Хмельницького та його оточення взяти курс на розбудову незалежної української держави. І тут одразу ж поставало важливе питання про ті принципи, на яких буде розбудовуватися державний апарат, які органи влади будуть створені, яким чином будуть комплектуватися, та відповідно, якими повноваженнями вони будуть наділені. Тобто, простіше кажучи, мова йшла про обрання форми державного правління.

Слід зазначити, що в середовищі тодішньої української політичної еліти існували різні погляди щодо цього питання. На сьогоднішній день вітчизняними науковцями здійснено детальний аналіз державно-політичних поглядів козацької верхівки, проте єдиної точки зору в питанні щодо поглядів козацької старшини на оптимальну форму правління поки що немає. Як правило, домінуючими є дві концепції. У першій, традиційній, наголос робиться саме на республіканських, демократичних тенденціях та поглядах старшини часів Української козацької держави. Протилежну точку зору висловлюють прихильники т.зв. концепції «спадкового гетьманату», відповідно до якої гетьман та старшинське оточення були носіями монархічних ідеалів і відстоювали ідею створення монархічної держави у формі «спадкового гетьманату» [5, с. 28; 7, с. 32-33; 8, с. 48-49]. В цій проблемі варто зупинитися на ряді головних, з нашої точки зору, моментів.

По-перше, слід зазначити, що у козацько-старшинському середовищі перебували прихильники різних державно-політичних структур, тож обидві концепції у цілому відображають погляди однієї із сторін. Так, представники козацької старшини – вихідці з козацького, міщанського та селянського стану – більше тяжіли до демократичної республіканської форми правління, відводячи гетьману роль виконавця їхньої волі, військового керівника, але не монарха. Варто лише згадати висловлювання М. Кривоноса: «Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти» [7, с.19]. Натомість, старшини – вихідці із шляхетського стану (І. Виговський, І. Богун, Ю. Немирич, А. Жданович та ін.) вважа-

ли, що ідея монархізму притаманна і новій українській державі. У їхній самосвідомості монарх (насамперед польський король) вважався єдиним джерелом легітимної влади, при цьому вони розуміли, що його влада повинна бути обмеженою.

Таким чином, видно, що одна частина української старшини виступала за встановлення республіканської форми правління, тоді як інша схилилася до монархічної. Протягом першого року правління Б. Хмельницького боротьба між представниками цих двох протилежних таборів вже чітко окреслилася. Спочатку перевага була на боці республіканців – давалася взнаки популярність серед значної частини простих козаків ідеалів Запорізької Січі та приплив до козацької старшини значної частини вихідців із міщансько-селянського середовища, які були носіями запорізької ідеології. Проте, вже на початку 50-х років стало зрозумілим, що ситуація кардинально змінюється і в організації державної влади починають превалювати монархічні тенденції. Сталося це, насамперед, у зв'язку з усуненням від влади радикальної групи козацької старшини та смерті М. Кривоноса, що залишило прихильників республіканської ідеї без авторитетного лідера. Послабленню республіканських демократичних ідеалів у козацькому середовищі також сприяли і соціальні процеси, що відбувалися у цей період. Фактичне зростання бар'єрів на шляху до отримання старшинських звань, формування традицій спадковості при їх передачі мали наслідком усунення від участі у формуванні старшинського прошарку саме вихідців із нижчих прошарків суспільства, які традиційно були носіями демократичних республіканських цінностей.

Крім того, схильність до визнання частиною представників старшинського прошарку ідеї монархічної держави, обумовлювало і загострення соціально-економічних суперечностей між самою старшиною та рядовим козацтвом і селянством. Нова еліта не могла не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вони не зможуть реалізувати у практичному аспекті до тих пір, поки не утвердиться міцна гетьманська влада. Тим більше, що у них перед очима були приклади того, як гетьман проявляв волю до втілення в життя їхніх прагнень. Мова йде, насамперед, про охоронні універсали гетьмана, що видавалися монастирям, шляхті на їх володіння, спонукаючи селян до виконання старих повинностей.

Хоча на середину 50-х рр. вищі прошарки суспільства і виявляли монархічні погляди, проте подальший хід подій дає підстави

стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не вийшли за межі особистої харизми Б. Хмельницького й не переросли на сприйняття монархії та монарха як державного інституту безвідносно до конкретної особи, яка на даний момент обіймала булаву. Події Руїни засвідчили дуалістичне ставлення козацької старшини до ідеї «спадкового гетьманату». У разі усунення їх від влади вони заперечували її та намагалися не допустити посилення гетьманської влади, з іншого ж боку – за умови обрання представника цього клану на гетьманство – проводили політику посилення влади глави держави.

Тому, у цьому контексті, напевно потрібно говорити не про неприйняття українською політичною елітою ідеї спадковості гетьманської влади (як це стверджує В. Смолій), а про небажання представників старшини визнати над собою владу людини з їхнього ж середовища. Простіше кажучи, більшість з тодішнього старшинського угруповання погоджувалися з можливістю становлення монархічної форми правління, однак лише за умови, що гетьманом буде саме він.

Неможливість реалізації на Україні монархічного проекту, неприйняття козацькою старшиною державотворчих ідеалів Запоріжжя та тривале перебування у складі Речі Посполитої врешті-решт сприяли поширенню у козацько-старшинському середовищі орієнтацій на аристократичну (шляхетську) республіку, в якій головна роль в управлінні державними справами була б відведена саме представникам старшини. Як зазначив із цього приводу З. Когут: «після Полтавської битви викристалізувалася «малоросійська політична культура», а «її соціальною базою стала нова козацька еліта ... ця нечисельна група козацьких старшин перетворилася в українську шляхту (своєрідне джентрі – нове дворянство) і вважала себе рівною польській шляхті, приймаючи частково і її політичний світогляд» [9, с. 128]. Уявляється, що сприйняття та втілення в життя ідей про аристократичну республіку на чолі з новою аристократією – старшиною, розпочалося задовго до Полтавської битви. Це, відповідно, засвідчила й еволюція поглядів козацької старшини на місце та роль у державному механізмі основних політичних інститутів козацької держави.

Вітчизняні вчені загалом сходяться у визначенні головних владних інститутів Гетьманщини, які відігравали провідну роль в управлінні країною. Це – гетьман, Генеральна Військова Рада та

Рада старшини. Саме бачення старшиною ролі цих державних органів в управлінні країною, їх функцій та взаємодії одного з одним, дозволять з'ясувати державно-політичні погляди тогочасної української еліти.

Варто почати з інституту гетьманства. Щонайперше, звертає на себе увагу той факт, що в сприйнятті старшини гетьман не визнається абсолютним володарем у країні – він лише здійснює управління у межах наданих йому козацтвом повноважень. Старшина визнавала гетьмана не як відокремленого, абсолютного володаря, а лише як «старшого» у війську, що повинно було підкреслювати його тісний зв'язок з усією козацькою масою, і зокрема старшиною. У науковій літературі та першоджерелах досить часто можна зустріти вислови самих гетьманів або козаків, які застосовують категорії «старший» та «гетьман» як синонімічні, тотожні одна одній [10, с.111; 11, с. 484]. Водночас, у другій половині XVII ст. неодноразово підкреслювалося, що термін «старшинство» не є подібним термінам «правити» чи «правління», які можуть застосовуватися до монархів. Таким чином, як уже підкреслювалося, ідеали «спадкового гетьманату» загалом не знайшли значного поширення у козацько-старшинському середовищі.

Стосовно конкретних функцій та владних повноважень гетьмана козацька старшина мала дуалістичне ставлення до обсягів гетьманської влади, що, у свою чергу, обумовлювалося наявними соціально-політичними завданнями.

З одного боку, старшина проявляла зацікавлення у розширенні гетьманських повноважень, централізації влади, зростанні впливу гетьмана на регулювання суспільних відносин тощо. Подібне відношення обумовлювалося усвідомленням представниками нової політичної еліти місця і ролі гетьмана у тогочасному українському суспільстві – він, на їхню думку був гарантом миру, соціальної стабільності, зовнішньої безпеки, єдності держави тощо. «Без старшого», за словами Д. Многогрішного, «мила вітчизна наша Україна» могла б прийти «до останнього розорення й пагуби» [10, с.111]. Водночас, посилення гетьманської влади розглядалося старшиною, як необхідний засіб задоволення їх вузько станових потреб та інтересів. Гетьман сприймався старшинами як гарант їх соціальних здобутків, життєвих статків. Обрання гетьмана у визначеному аспекті для старшини означало «віддати на його опіку себе, жінок і дітей своїх», а також «майно наше» [8, с. 47].

Ставлячи перед гетьманом доволі широке коло завдань, головним чином спрямованих на захист їх майнових інтересів, українська старшина, у той же час, як зазначалося вище, не прагнула побудови абсолютної (монархічної) влади гетьмана і всіляко намагалася обмежити його політичну владу. Головним завданням для старшини на цьому етапі було зменшення власної залежності від гетьмана і, натомість, його підпорядкування тим владним органам, що повністю контролювалися старшинським елементом. У цьому відношенні заслуговує на увагу стаття 6 відомого на сьогоднішній день документа – «Пакти й конституції прав та вольностей Війська Запорозького». У ній ідеться мова про неприпустимість встановлення абсолютної влади гетьмана, оскільки минулі часи показали, що прагнення гетьманів до «самовластия» мало для українських земель згубні наслідки [12, с. 250]. У свою чергу, з метою унеможливлення концентрації усієї державної влади в одних руках, старшиною пропонувалося «абы в отчизне нашей первенствующими были советниками Енеральная Старшина; ...Полковники городовіе, подобным же публичных советников характером почтены нехай будут» [12, с. 250]. Тобто мова йшла про контроль за усіма діями гетьмана з боку представників старшинського прошарку.

У цілому негативним було відношення української старшини і до існування і діяльності Загальних (Генеральних) Військових Рад. Цей факт уже давно був помічений українськими істориками. Зокрема, цілком можна погодитися з думкою О. Левицького, який стверджував, що в освічених колах українського суспільства набула поширення думка, що така рада є зло і безлад, і не може здійснити обрання гетьмана в інтересах держави [13, с. 86].

Означене ставлення до Ради, як уявляється, обумовлювалося, як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

До об'єктивних слід віднести, насамперед, організаційно-правові міркування – цей політичний інститут не був пристосований до виконання тих завдань, які ставила перед ним молода держава, тим паче, що її становлення відбувалося у ході війни. Відсутність чітко визначеного складу Ради, порядку зборів, норм представництва, підрахунку голосів тощо – унеможливлювало виконання Радами покладених на них завдань у сфері управління суспільно важливими справами. Саме тому можна цілком погодитися з думкою Л. Окіншевича, який писав, що пряме народоправство (яким мала бути Рада) було зручним і можливим

в умовах Запорізької Січі, однак для Гетьманщини, навіть із суто організаційно-технічних причин вона, як державна інституція, була нереалістичною [14, с. 193].

Що ж до суб'єктивних причин, то слід наголосити, що налаштованість на виконання у суспільстві політично провідних ролей у поєднанні з орієнтаціями на відновлення станового поділу, зумовили виникнення у середовищі старшини орієнтацій на монополізацію нею функцій управління суспільством. Це, зокрема, відобразилося у переконаності старшини в тому, що урядові посади не можуть бути зайняті представниками селянства, міщанства та рядового козацтва. Так, наприклад, критикуючи І. Брюховецького, Д. Дорошенко робив наголос на невідповідності його соціального походження з гетьманською посадою: «Брюховецький же чоловіченько худий і безпородний козак; для чого тягар такий великий на себе взяв і честь собі, чого він не гідний, прийняв...» [15, с. 30].

Аналогічно неприйнятним було ставлення до участі в управлінні суспільством вихідців із непривілейованих прошарків населення, і в низових ешелонах політичної еліти.

За таких умов, Загальна рада, як політичний інститут, що була репрезентантом інтересів рядової козацької маси, тобто була за своєю суттю «демократичним» інститутом (або, як характеризують його противники – «охлократичним»), також заслуговувала в очах старшини на негативне ставлення. Натомість, нова еліта орієнтувалася на створення власних керівних центрів, які відстоювали би лише її інтереси і формувалися би з осіб, які належали до їх кола – тобто прагнула до створення «аристократичних» інститутів.

Внаслідок подібних міркувань старшина неодноразово висловлювалася за обмеження діяльності або й взагалі за скасування Загальної військової ради [16, с. 170].

Подібним було відношення до козацьких регіональних рад – полкових та сотенних, у проведенні яких старшина вбачала загрозу своїм інтересам і прагнула зменшити свою залежність від них. Нами вже зазначалося, що старшина поставила собі за мету звільнитися з-під контролю козацького загалу, насамперед, у справі призначення на той чи інший уряд. Ця мета, як відомо, була цілком реалізована внаслідок зміни принципів формування старшинського складу – на зміну виборності козацькими радами приходить призначення вищими посадовими особами та спадковий порядок передачі уряду.

У свою чергу, прагнення старшини відігравати провідну роль в управлінні суспільними справами, контролювати дії гетьмана та козацьких рад мали наслідком формування в старшинському середовищі необхідності збільшення владних повноважень тих органів, які традиційно знаходилися під безпосереднім впливом старшини. Насамперед, мова йде про Раду Старшин та Генеральний, полковий та сотенний уряди.

Зокрема, якщо розглянути ставлення козацької старшини до Старшинських рад, то слід зазначити, що вони розглядалися новою політичною елітою як один з найважливіших компонентів політичної системи Гетьманщини, що мала рівний, а то й вищий, статус щодо інших центральних органів влади. На погляд старшин, означена інституція повинна була взяти на себе вирішення найбільш важливих питань при управлінні державними справами і без її згоди жодне політичне рішення прийматися не повинно було. Так, у Конституції П. Орлика встановлюється, що гетьман зобов'язаний при розв'язанні важливих суспільних проблем: «о целостности отчизны, о добре онной посполитом и о всяких делах публичных», радитися з членами Старшинської ради і «никого без их соизволения и совету приватною владою не зачиняти, не установлювати и в смуток не приводити» [12, с. 249].

Це, звичайно, не означає, що з плином часу у старшинському середовищі орієнтації на роль і форму даної інституції не змінювалися. З ослабленням політичної ваги козацтва своє значення втратила не лише Генеральна рада. Його втрачала й Старшинська рада, яка ставала непотрібною як засіб контролю за гетьманом у його намаганнях опертися на рядове козацтво. Насамперед, втрачав вплив розширений склад Ради старшини – З'їзд старшини. Орієнтації стосовно цієї інституції еволюціонували у бік обмеження її функцій. З'їзд старшини все більше розглядався як інституція, головним призначенням якої було схвалення політичних рішень, уже відпрацьованих більш вузьким складом Ради – колегією Генеральної старшини.

Поряд із цим, орієнтації на розширену раду продовжували жити, правда, у трансформованому вигляді, перетнувшись з орієнтаціями на консолідацію старшини та соборність. Один із документів вказує на те, що З'їзд «для відвідин» гетьмана сприймали як інструмент відтворення цілісності політичного організму Гетьманщини «для поновлення і утвердження належного збереження цілісності Малої Росії-України будови».

Таким чином, можна стверджувати, що нова політична еліта, яка на той час здійснювала керівництво країною, на перших порах не володіла значним досвідом державного будівництва та не мала стійких демократичних переконань. Неприйнятність для більшої частини старшинського угруповання принципів демократичного управління Запоріжжя та неможливість реалізації ідеї «спадкового гетьманату» сприяли формуванню у старшинському середовищі ідеології аристократичного республіканізму, відповідно до якого передбачалося творення держави з обмеженою владою гетьмана та козацьких рад, і, натомість, збільшення впливу в системі державних органів тих із них, у кого провідні місця належали представникам старшинського прошарку. У цій концепції державної моделі оригінальним чином сплелися козацькі уявлення про порядок формування, розподіл повноважень, функції владних органів та державницькі традиції Речі Посполитої. Очевидно, що таке в цілому «прохолодне» відношення до демократичних ідеалів в державному будівництві з боку соціальної верхівки козацтва відбилося на формуванні певної традиції дещо негативного сприйняття справжньої демократії, що знаходить свій вияв в сучасній суспільній політичній культурі.

Бібліографічний список

1. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 389 с.
2. Сас П. Політична свідомість та соціокультурна орієнтація козацтва : друга половина XVII – середина XVIII ст / П. Сас // Історія України. – 2001. – № 40-41. – С. 4 – 5.
3. Бульвінський А. Українська державна ідея середини XVII ст. та Московське царство / А. Бульвінський // Історія в школах України. – 2004. – № 2. – С. 34 – 37; № 3. – С. 39 – 42.
4. Яковенко Н. Нариси з історії України / Н. Яковенко. – К., 1997. – 360 с.
5. Полтавець С. Політичні ідеї в Україні напередодні Хмельниччини / С. Полтавець // Політологічний вісник. – 2001. – №9. – С. 17 – 30.
6. Смолій В. Визвольна війна і державотворчий процес в Україні другої половини XVII – XVIII ст. / В. Смолій // Історія України. – 1998. – №33. – С. 1 – 5.
7. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С. 14 – 33.

8. Струкевич О. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини / О. Струкевич // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – 45 – 49.
9. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
10. Акты ЮЗР. – Т. 9. (1668 – 1672). – СПб. : Тип. М. Этингера, 1877. – 988 столб.+ 24 с.
11. Акты ЮЗР. – Т. 13. (1677 – 1678). – СПб. : Тип. М. Этингера, 1884. – 766 столб.+ 18 с.
12. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Ч. II. 1691 – 1722. – М. : Изд-во ун-та, 1859. – 340 с.
13. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. / О. Левицкий. – К. : В университ. типогр., 1875. – 125 с.
14. Окіншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині / Л. Окіншевич // Хроніка 2000. – 1998. – № 27-28. – С. 192 – 211.
15. Акты ЮЗР. – Т.7. (1657 – 1663; 1668 – 1669). – СПб. : Тип. В. Пратца, 1872. – 398 с.
16. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. / Л. Окіншевич. – Ч. 1. Генеральна рада. – К. : Друк ВУАН, 1929. – 178 с.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2012

В статье рассматриваются историко-правовые аспекты формирования в политической культуре украинской казацкой старшины сложного отношения к идеалам демократии, которое оказывает свое влияние на процессы построения современного демократического государства в Украине.

In the article historical-law aspects of forming in political culture of ukrainian cossacks foremen of difficult attitude toward the ideals of democracy are examined, which renders influence on contemporary processes of democratic state construction in Ukraine.